

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Юридичний факультет

Кафедра цивільного права і процесу

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА КУРСОВА РОБОТА
з дисципліни: «Цивільне право (особлива частина)»
на тему: « СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ»

Студентки групи ПР-32

Кравець Юлії Володимирівни

Керівник: д.ю.н., проф., завідувач
кафедри цивільного права і процесу
Лукасевич-Крутник І.С.

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка:

ECTS__

Члени комісії _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Тернопіль - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ	5
1.1. Сутність спадкування за законом.....	5
1.2. Принципи спадкування за законом.....	7
Висновки до розділу 1	9
РОЗДІЛ 2. СУБ'ЄКТИ ТА ПОРЯДОК СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ.....	11
2.1. Суб'єкти спадкування за законом.....	11
2.2. Черги спадкування за законом, зміна черговості спадкування.....	13
2.3. Підстави для усунення від спадкування за законом.....	17
2.4. Здійснення права на спадкування за законом.....	19
Висновки до розділу 2.....	20
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА.....	21
Висновки до розділу 3.....	25
ВИСНОВКИ	26
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	28

ВСТУП

Актуальність теми. Право на спадкування є одним із фундаментальних інститутів цивільного права, який забезпечує неперервність правовідносин між поколіннями, зберігаючи матеріальні блага та правову визначеність у суспільстві. Спадкування за законом, як форма переходу майна після смерті особи, посідає важливе місце в системі правового регулювання приватних правовідносин. Зважаючи на те, що не кожна особа залишає після себе заповіт, саме законне спадкування є найбільш поширеним механізмом переходу прав та обов'язків у спадкових правовідносинах.

У контексті змін соціально-економічних умов, зокрема військового конфлікту, зростання кількості спорів щодо спадкування, а також потреби в ефективному правозастосуванні, вивчення механізмів законного спадкування є не лише теоретично важливим, а й необхідним для забезпечення справедливості та правової стабільності.

Науково-практичне значення дослідження полягає у можливості виявити недоліки чинного законодавства, що регулює питання спадкування за законом, та запропонувати шляхи його вдосконалення з урахуванням сучасної судової практики. У роботі використано положення Цивільного кодексу України, інші нормативно-правові акти, а також праці провідних українських і зарубіжних науковців, зокрема таких, Єрмоленко І.В., Жилінкова І.О., Заїка Ю. О., Луць В.В., Михайлів М., Оксанюк Н.М., Є. О. Харитонов, І. В. Давидова, О. І. Сафончик, які досліджують проблематику спадкового права.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у сфері спадкування за законом.

Предметом дослідження є спадкування за законом.

Метою курсової роботи є аналіз правового регулювання спадкування за законом, визначення його сутності, особливостей суб'єктного складу, черговості спадкування, підстав усунення від спадкування, а також виокремлення проблемних аспектів і пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**:

- з'ясувати поняття та основні ознаки спадкування за законом;
- охарактеризувати принципи спадкування за законом;
- визначити суб'єктів спадкування;
- проаналізувати черги спадкування за законом, зміна черговості спадкування;
- дослідити підстави для усунення від спадкування за законом;
- проаналізувати здійснення права на спадкування за законом;
- дослідити правові підстави для усунення особи від спадкування;
- проаналізувати проблемні аспекти спадкування за законом та

перспективи удосконалення законодавства.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема: аналіз, синтез, логічний, системний, порівняльно-правовий, формально-юридичний. Вони забезпечили глибоке і всебічне осмислення теми.

Структура курсової роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. У кожному з розділів послідовно розглядаються теоретичні основи, практика правозастосування та пропозиції щодо вдосконалення регулювання спадкування за законом.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ

1.1. Сутність спадкування за законом

Спадкове право становить суттєву частину цивільно-правової системи, що впорядковує процес передачі майнових прав та зобов'язань після смерті людини. Спадкування за законом відбувається у ситуаціях, коли заповіт відсутній або втратив юридичну силу. Таке спадкування базується на законодавчо визначених групах спадкоємців, послідовності їх вступу у права та фундаментальних принципах родинних зв'язків.

Відповідно до статті 1216 Цивільного кодексу України (далі - ЦК), під спадкуванням розуміють процес переходу прав і обов'язків (спадщини) від померлої фізичної особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) [22].

Тим не менше, важливо відзначити, що у науковому розумінні спадкування характеризується як передача не лише майнових, але й певних особистих немайнових прав та обов'язків від спадкодавця до його наступників. Відкриття спадщини відбувається внаслідок фактичної смерті особи або офіційного визнання її померлою [20].

В тому числі, Цивільний кодекс України передбачає два способи спадкування: за заповітом та за законом [22]. Важливо розуміти, що ці підстави не протиставляються одна одній. Для реалізації права на спадщину, незалежно від способу спадкування, необхідна наявність певної сукупності юридичних фактів, визначених законодавством.

Відзначу той факт, що правовий механізм спадкування за законом регламентований Книгою шостою Цивільного кодексу України, зокрема положеннями статей 1261-1265. Центральним елементом цього регулювання виступає черговість спадкування, яка відображає ступінь родинної близькості до спадкодавця та визначає порядок вступу у спадкові права.

Тим не менше, на мою думку, важливо відзначити, що ЦК не містять чіткого визначення поняття «спадкування за законом», що створює певні складнощі при тлумаченні таких правовідносин. З огляду на це, науковці пропонують власне розуміння спадкування за законом як особливого способу реалізації спадкових прав, при якому майно та зобов'язання переходять у встановленій черговості від померлої особи до її кровних родичів та інших осіб, які згідно з законом наділені правом на отримання спадщини [8].

У науковій літературі, зазначається, що спадкування за законом ґрунтується на припущенні, що законодавчо встановлений порядок, який визначає коло спадкоємців, послідовність їх закликання до спадкування та розміри часток, відповідає імовірній волі спадкодавця, який не зміг або не виявив бажання висловити свою волю через заповіт [8, с. 74].

Також, важливо на мою думку відзначити, що спадкування за законом застосовується у таких ситуаціях:

- коли заповіт відсутній;
- коли заповідач скасував заповіт і не склав новий;
- коли заповіт визнано недійсним (повністю або частково).

В свою чергу, в основі спадкування за законом лежить юридичне презумптування волі спадкодавця - законодавче припущення, що померла особа бажала б передати своє майно найближчим родичам, з якими мала найтісніші зв'язки. Саме тому законодавство надає пріоритетне право на спадкування представникам першої черги - дітям, подружжю та батькам померлого.

За визначенням І. Єрмоленка, сутність спадкування за законом відображає процес «відновлення природного правопорядку передачі майна, що впливає з сімейно-родинних зв'язків» [3, с. 71]. Важливо зауважити, що право на спадкування за законом не має абсолютного характеру - воно може бути змінене або скасоване волевиявленням спадкодавця через заповіт. Однак у випадках, коли заповіт відсутній або визнаний недійсним, держава встановлює чіткий та обов'язковий порядок спадкування майна померлої особи.

Для реалізації спадкування за законом необхідна наявність таких юридичних фактів: насамперед, наявність певного рівня спорідненості з померлою особою або перебування на її утриманні протягом законодавчо встановленого періоду (особа має належати до визначеного кола законних спадкоємців); також обов'язковою умовою є настання смерті спадкодавця (що спричиняє відкриття спадщини); третьою необхідною умовою виступає юридичний акт прийняття спадщини спадкоємцем [8, с. 74].

Важливо розуміти, що спадкові правовідносини виникають виключно за наявності всіх передбачених законодавством юридичних фактів, і тому не можуть виникати безпосередньо із самого закону.

Отже, спадкування за законом слід розглядати як правовий інструмент, що забезпечує захист майнових інтересів родичів померлої особи у випадках відсутності заповідального розпорядження. Він базується на принципах соціальної справедливості та родинної солідарності, що відображається у законодавчо закріпленій системі черговості спадкоємців. Основна мета спадкування за законом полягає у забезпеченні впорядкованого переходу майнових прав та обов'язків померлого до осіб, які мали з ним найтісніші сімейно-родинні зв'язки.

1.2. Принципи спадкування за законом

Спадкування за законом як правовий інститут ґрунтується на системі фундаментальних принципів, що визначають порядок, умови та особливості переходу майна померлої особи до спадкоємців у випадку відсутності заповіту. Теоретико-правовий аналіз цього інституту дозволяє виокремити наступні системоутворюючі та основні на мій погляд принципи.

Першим, на мій погляд фундаментальним принципом є принцип свободи волевиявлення. Відповідно до цього принципу, кожна особа має право самостійно вирішувати питання розпорядження своїм майном після смерті.

Якщо таке волевиявлення не було здійснено, вступає в дію законодавчо встановлений порядок спадкування.

Другий важливий принцип - принцип забезпечення рівності спадкоємців. Він встановлює, що особи, які належать до однієї черги спадкування, наділені однаковими правами щодо спадкового майна, якщо інше не передбачено законодавством. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 1267 Цивільного кодексу України чітко визначено: «частки у спадщині кожного із спадкоємців за законом є рівними» [22].

Третім важливим принципом є принцип черговості, який передбачає встановлення пріоритетності прав одних спадкоємців за законом перед іншими. Кожна черга являє собою визначену законом групу осіб, об'єднаних на основі ступеня їхньої спорідненості зі спадкодавцем. Така система базується на презумпції, що померла особа бажала б залишити своє майно найближчим родичам, членам сім'ї, утриманцям або іншим родичам до шостого ступеня споріднення [21].

Варто зауважити, що в науковій літературі існують різні підходи до визначення принципів спадкування за законом. Зокрема, науковці не виокремлюють принципи черговості закликання до спадщини при спадкуванні за законом, рівності спадкових часток та державно-правового захисту непрацездатних родичів і членів сім'ї заповідача. Натомість він виділяє інші два принципи: охорони прав та інтересів близьких спадкодавцеві осіб у поєднанні з правами інших осіб, а також принцип максимального забезпечення виконання волі спадкодавця [9]. В свою чергу, як зазначає Є. О. Харитонova: «черговість спадкоємців за законом встановлюється виключно законодавцем і має жорстку ієрархічну структуру» [18, с. 61].

Тим не менше, національне законодавство закріплює чітку ієрархічну структуру черг спадкоємців, де представники кожної наступної черги набувають право на спадкування лише за відсутності, відмови або усунення від спадщини осіб, які належать до попередньої черги. Такий принцип забезпечує послідовний

перехід майнових прав відповідно до презумпції волі спадкодавця та сприяє правовій визначеності спадкових правовідносин.

Наступним важливим на мій погляд принципом є принцип пріоритету сімейно-родинних зв'язків. Згідно з цим принципом, право на спадкування за законом надається насамперед особам, які мали кровне споріднення або перебували у шлюбних відносинах зі спадкодавцем. Саме ступінь спорідненості є ключовим критерієм при формуванні черг спадкоємців, що відображає концептуальне розуміння спадкування як правового механізму для передачі майна в межах сімейного оточення померлої особи. Даний принцип знаходить своє відображення у статті 1261 ЦК України, де зазначено: «у першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки» [22].

Досить доцільно на мою думку відзначити також, принцип універсальності спадкового правонаступництва, як зазначають науковці, він полягає в тому, що спадщина переходить від спадкодавця до спадкоємців цілісно, у незмінному вигляді, як єдиний комплекс прав та обов'язків і в один часовий момент. Він забезпечує правову стабільність при переході майнових прав та обов'язків [9, с. 152].

Останнім відзначимо принцип охорони права приватної власності, який забезпечує належну спадкову трансмісію майна померлої особи, запобігає його втраті або неправомірному переходу за межі цивільного обороту. Його реалізація гарантує спадкоємцям збереження цілісності спадкового майна як об'єкта приватної власності.

Висновки до розділу 1

У процесі дослідження сутності спадкування за законом як правового інституту цивільного права України було з'ясовано, що спадкування за законом є важливим механізмом забезпечення правонаступництва майна після смерті

фізичної особи, який застосовується у випадках, коли відсутній заповіт або він визнаний недійсним. Його нормативно-правове регулювання закріплено у книзі шостій Цивільного кодексу України, що гарантує реалізацію майнових прав спадкоємців на рівні з іншими формами спадкування.

Проаналізовані поняття, принципи спадкування за законом дозволили дійти висновку, що національне законодавство орієнтується на дотримання принципів родинної близькості, рівності спадкових прав осіб однієї черги, свободи волевиявлення особи у спадкових правовідносинах, а також справедливості та правової визначеності.

РОЗДІЛ 2

СУБ'ЄКТИ ТА ПОРЯДОК СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ

2.1. Суб'єкти спадкування за законом

Система спадкування за законом включає визначене коло фізичних осіб, які отримують право успадковувати майно, коли заповіт відсутній, визнаний недійсним або інші спадкоємці не прийняли спадщину. Як було вже зазначено в попередньому розділі, правові аспекти щодо осіб, які можуть спадкувати за законом, регламентуються нормативними положеннями шостої книги Цивільного кодексу України, зокрема статтями 1261-1266 [22]. Тому відзначимо, на основі положень ЦК, - до суб'єктів спадкування належать фізичні особи, які на підставі законодавства отримують право на отримання майна померлої особи. При спадкуванні за законом такими суб'єктами виступають фізичні особи, що мали родинні чи інші законодавчо визначені відносини зі спадкодавцем. У окремих ситуаціях суб'єктами спадкування можуть виступати також держава або територіальна громада.

Також, відзначимо, що у системі спадкування за законом суб'єктами спадкування є особи, які мають певний родинний, сімейний або соціально-побутовий зв'язок зі спадкодавцем. Основу цієї системи становить принцип близькості відносин між спадкодавцем і потенційними спадкоємцями, що забезпечує логічність і послідовність законодавчого механізму розподілу спадщини, про що ми частково зазначали в попередньому розділі.

Відзначимо, що до кола осіб, які можуть успадковувати за законом, належать:

- діти спадкодавця, у тому числі ті, що були зачаті за його життя, але народжені після його смерті;
- чоловік або дружина, які пережили спадкодавця;
- батьки спадкодавця;
- рідні брати та сестри;

- бабуся і дідусь як з боку матері, так і з боку батька;
- рідні дядьки та тітки спадкодавця;
- особи, які не перебувають у кровному родинному зв'язку, але проживали зі спадкодавцем однією сім'єю щонайменше п'ять років до моменту відкриття спадщини;
- інші родичі до шостого ступеня споріднення включно;
- утриманці спадкодавця, які не є членами його сім'ї, але перебували на його утриманні не менше п'яти років до відкриття спадщини, за умови, що така допомога була основним або єдиним джерелом засобів до існування для цих осіб [22].

Вище відображений перелік відображає не лише юридичну формалізацію спорідненості, а й соціальну сутність спадкових правовідносин. Законодавець враховує не лише генетичну спорідненість, але й соціально-фактичні обставини, що впливали на життя спадкодавця, зокрема спільне проживання або матеріальну залежність. Тому, система спадкування за законом у цивільному праві України є прикладом збалансованого поєднання формального і фактичного підходу до визначення осіб, які можуть претендувати на спадщину.

Тим не менше, у певних випадках у сфері спадкового права виникають ситуації, коли жодна особа не набуває спадкових прав, що зумовлює настання особливого правового режиму - спадкування відумерлого майна. Такі обставини мають місце тоді, коли відсутні спадкоємці як за законом, так і за заповітом, коли ніхто із спадкоємців не прийняв спадщину, або ж усі спадкоємці були усунені від права на спадкування. У подібних ситуаціях держава через уповноважені органи покликана забезпечити правову визначеність долі залишеного майна.

Відповідно до положень ст. 1277 ЦК, у разі настання таких обставин право на спадкування переходить до територіальної громади, на території якої було відкрито спадщину [22]. Якщо ж об'єктом спадщини є нерухоме майно, то воно переходить у власність територіальної громади за місцем свого фактичного розташування. Положення слугує прикладом правового механізму, який

дозволяє уникнути ситуацій, у яких майно залишалося б без власника, тобто потрапляло в категорію безгосподарного.

Визнання спадщини відумерлою здійснюється у судовому порядку за зверненням органу місцевого самоврядування. Такий процес не лише підтверджує відсутність законних спадкоємців, але й гарантує дотримання процедури та правового порядку передачі майна у власність громади.

З погляду суспільного інтересу, даний механізм є надзвичайно важливим. Він забезпечує, з одного боку, належне управління та збереження майнових активів, а з іншого - дозволяє використання такого майна для потреб громади (наприклад, соціальних, інфраструктурних або комунальних). На мою думку, це свідчить про прагнення законодавця врівноважити індивідуальні та публічні інтереси у сфері спадкових правовідносин.

Таким чином, інститут спадкування відумерлого майна виконує подвійну функцію: він запобігає виникненню «правового вакууму» щодо майна, що залишилось без спадкоємців, та водночас сприяє реалізації публічної функції майнових ресурсів, інтегруючи їх у господарське життя місцевих громад.

2.2. Черги спадкування за законом, зміна черговості спадкування

Одним із важливих елементів правового регулювання спадкування за законом є встановлення черговості спадкоємців. Вона визначає, у якому порядку фізичні особи можуть отримати спадкове майно у випадку, коли заповіт відсутній або визнаний недійсним. Черговість спадкування визначається ступенем родинного зв'язку між спадкодавцем і потенційними спадкоємцями, що дозволяє забезпечити законність і справедливий розподіл спадкового майна.

Цивільний кодекс України закріплює п'ять черг спадкоємців за законом. Представники кожної наступної черги можуть бути покликані до спадкування лише в разі, якщо спадкоємці попередньої черги відсутні, усунені від спадкування або не прийняли спадщину [22]. Як зазначають науковців, - «така система побудови черг спадкоємців відповідає основним принципам

спорідненості та справедливості, адже у першу чергу право на спадкування мають найближчі родичі спадкодавця» [4, с. 110].

Вважаємо за необхідне перейти до розкриття кожної черги спадкування за законом. Так, перша черга спадкоємців, яка передбачена в ст.1261 ЦК України включає найближчих родичів спадкодавця: його дітей (у тому числі зачатих за життя, але народжених після його смерті), чоловіка або дружину, що пережив(ла) його, а також батьків [22]. На мою думку, перша черга є достатньо обґрунтованою не лише формальним ступенем споріднення, а й тим, що зазначені особи, як правило, перебували у найближчих соціально-побутових відносинах зі спадкодавцем, були частиною його безпосереднього кола життя.

Друга черга, передбачена в ст. 1262 ЦК України охоплює рідних братів і сестер спадкодавця, а також бабусю і дідуся як з боку матері, так і з боку батька [22]. Така черговість також є логічною: хоч ці родинні зв'язки й менш тісні, ніж у першій черзі, проте все ще мають значну соціальну й емоційну цінність.

Третю чергу відображено в ст. 1263 ЦК України та становлять рідні дядьки та тітки спадкодавця [22]. Їх включення в окрему чергу зумовлене ще більшим віддаленням від спадкодавця за ступенем споріднення, що, відповідно, знижує ймовірність побутового або матеріального взаємозв'язку між ними.

Четверта черга (ст. 1264 ЦК України [22]) є досить цікавою з точки зору соціального підходу до спадкування. Вона включає осіб, які не мають кровного зв'язку зі спадкодавцем, проте проживали з ним однією сім'єю щонайменше п'ять років до моменту відкриття спадщини. Дане положення свідчить про гуманізацію правових норм, адже закон визнає соціально-фактичне співжиття як підставу для спадкування. На мою думку це є проявом сучасного підходу до розуміння родинних зв'язків - не лише крізь призму генетики, а й через тривалість та глибину людських відносин.

П'ята черга (ст. 1265 ЦК України) складається з інших родичів спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно [22]. При цьому законодавець встановлює принцип субсидіарності: особи ближчого ступеня споріднення виключають із спадкування осіб подальшого ступеня. Ступінь

споріднення при цьому визначається кількістю народжень, які розділяють спадкодавця й родича, не враховуючи самого спадкодавця. Такий принцип забезпечує об'єктивний механізм ієрархізації черг спадкоємців.

Окрім родичів, у цю ж чергу включаються і утриманці спадкодавця, які не є членами його сім'ї. Законодавець встановлює чіткі критерії для їх визнання спадкоємцями: це повинна бути неповнолітня або непрацездатна особа, яка не менше п'яти років до відкриття спадщини отримувала матеріальну допомогу від спадкодавця, що була для неї основним або єдиним джерелом засобів до існування. На мою думку, така норма також свідчить про прагнення законодавства до соціальної справедливості, адже враховується реальна залежність особи від спадкодавця, навіть за відсутності формального родинного зв'язку. Як відзначають науковці: «право спадкування в межах черги виникає одночасно у всіх спадкоємців відповідної черги» [1, с. 94].

Питання зміни черговості спадкування є важливою складовою правового регулювання у сфері спадкового права. Національним законодавством передбачено два основних механізми зміни черговості одержання спадщини: договірний та судовий порядок.

Якщо говорити про договірний порядок та він передбачає укладення угоди між спадкоємцями, які мають інтерес у спадщині. Такий договір має бути засвідчений нотаріусом і може бути укладений лише після відкриття спадщини, відповідно до ч. 1 ст. 1259 Цивільного кодексу України [22]. Важливо, щоб така домовленість не порушувала прав інших спадкоємців, які не є її сторонами, особливо тих, хто має право на обов'язкову частку у спадковому майні.

Оскільки мова йде про спадкоємців за законом, учасниками договору можуть бути лише особи, які належать хоча б до однієї з передбачених черг спадкування, відповідно до ст. 1261-1265 ЦК України [22]. Для підтвердження права на участь у договорі вони повинні надати нотаріусу документи, що засвідчують родинні, шлюбні або інші законні зв'язки зі спадкодавцем. Якщо особа не має можливості підтвердити ці зв'язки, вона не може бути стороною договору. Також дозволяється укладення такого договору з особами, які

спадкують за правом представлення, оскільки вони є самостійними спадкоємцями та можуть реалізовувати свої права відповідно до закону [22].

Що стосується участі малолітніх осіб у таких правочинах, то їхні інтереси представляють батьки або інші законні представники. Відповідно до ст. 177 Сімейного кодексу України [17], укладення договорів, які потребують нотаріального посвідчення, можливе лише за наявності згоди органу опіки та піклування. Відображене застосовується, якщо внаслідок договору може бути зменшена частка спадщини, яка належить дитині. У разі участі неповнолітньої особи необхідною є як нотаріальна згода батьків, так і дозвіл органу опіки.

Судовий порядок зміни черговості спадкування передбачає можливість звернення спадкоємців наступної черги до суду з позовом про визнання їхнього права на спадщину разом із спадкоємцями черги, яка була викликана до спадкування. Така можливість передбачена у випадках, коли ці особи тривалий час доглядали за спадкодавцем, матеріально його підтримували або надавали іншу необхідну допомогу, зважаючи на його безпорадний стан, спричинений похилим віком, тяжкою хворобою чи інвалідністю, відповідно до ч. 2 ст. 1259 ЦК України [22].

Відображений вище механізм може бути використаний у випадках, коли особи, які формально мають переважне право на спадкування, не виконували свій моральний або юридичний обов'язок щодо допомоги спадкодавцю, тоді як інші особи, що належать до кола спадкоємців, але не є представниками відповідної черги, фактично здійснювали належний догляд. Якщо спадкоємці черги, яка закликається до спадкування, не погоджуються на укладення договору про зміну черговості, єдиним шляхом захисту прав залишається звернення до суду.

На думку науковців, можливість зміни черговості спадкування демонструє принцип диспозитивності у спадковому праві, який дозволяє враховувати конкретні обставини життя спадкодавця та його оточення [5, с. 106]. Тому, черги спадкування є ключовим елементом механізму спадкування за законом, що ґрунтується на принципах спорідненості, соціальної значущості та юридичної

рівності. Законодавча модель черговості дозволяє ефективно регулювати правовідносини у сфері спадкування та адаптувати їх до змінних соціальних умов через можливість зміни черговості.

2.3. Підстави для усунення від спадкування за законом

Спадкування за законом передбачає участь у спадкових правовідносинах осіб, визначених положеннями Цивільного кодексу України. Водночас законодавством закріплено випадки, за яких особа може бути усунена від права на спадкування. Такі випадки базуються на морально-правових критеріях і спрямовані на забезпечення справедливості у спадкових правовідносинах, недопущення набуття спадщини особами, поведінка яких суперечить волі спадкодавця або загальноновизнаним моральним принципам.

Відповідно до ст. 1224 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), від спадкування можуть бути усунені особи у таких випадках [22]:

1. Особи, які умисно позбавили життя спадкодавця або будь-кого з можливих спадкоємців, або вчинили замах на їхнє життя. Виняток становить ситуація, коли спадкодавець, знаючи про такі дії, все ж призначив цю особу своїм спадкоємцем за заповітом.
2. Особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти, змінити або скасувати заповіт, і таким чином сприяли виникненню чи збільшенню спадкових прав для себе або інших осіб.
3. Батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені на момент відкриття спадщини.
4. Батьки (усиновлювачі), повнолітні діти (усиновлені) та інші особи, які ухилялися від обов'язку утримання спадкодавця, якщо цей факт встановлений судом.
5. Особи, шлюб між якими зі спадкодавцем визнано недійсним за рішенням суду. Водночас, якщо другий з подружжя не знав і не міг знати про

наявність перешкод до реєстрації шлюбу, суд може визнати за ним право на спадкування частки у спільно набутому майні.

6. За рішенням суду, особа може бути усунена від спадкування, якщо встановлено, що вона ухилялася від надання необхідної допомоги спадкодавцеві, який перебував у безпорадному стані внаслідок похилого віку, тяжкої хвороби або каліцтва.

Тим не менше, національне законодавство передбачає, що для усунення від спадкування дії спадкоємця повинні мати умисний характер. Лише навмисна, протиправна поведінка, підтверджена вироком суду або іншими беззаперечними доказами, може слугувати правовою підставою для застосування механізму усунення.

Науковці також акцентують увагу на тому, що «умисність дій спадкоємця є обов'язковим елементом для застосування ст. 1224 ЦК України, що відрізняє усунення від спадкування від загального позбавлення спадкових прав» [1, с. 112].

Окрему увагу слід звернути на випадки усиновлення між спадкодавцем і спадкоємцем. Попри формальне встановлення спорідненості, недостойність може бути підтверджена у разі вчинення особою дій, що суперечать правовим або моральним нормам.

Процедура усунення не є автоматичною. Вона має бути підтверджена рішенням суду або прямо впливати з вироку суду про вчинення злочину проти спадкодавця. Особа, яка усувається від спадкування, втрачає право на спадкове майно, включаючи обов'язкову частку, і не може передати це право іншим шляхом відмови чи переуступки. Її спадкові права не підлягають поновленню навіть за згодою інших спадкоємців.

Як справедливо зазначають науковців: «позбавлення спадкових прав особи є винятком, що допускається лише у випадках, коли така особа виявила грубу зневагу до норм права і моралі» [2, с. 176].

Тим не менше, судова практика України підтверджує, що для усунення особи від спадкування необхідне належне доказове обґрунтування. Так, у постанові Верховного Суду від 21 червня 2021 року у справі № 761/31013/18 суд

відмовив у задоволенні позову про усунення спадкоємця від права на спадкування у зв'язку з тим, що позивач не довів умисний характер його дій [14].

2.4. Здійснення права на спадкування за законом

Право на спадкування - це конституційно гарантоване суб'єктивне право кожної особи, яке гарантується ст. 41 Конституції України та яке конкретизується в цивільному законодавстві [6]. Здійснення права на спадкування за законом означає реалізацію права спадкоємця отримати майно померлої особи за правилами, встановленими Цивільним кодексом України, у разі відсутності заповіту або визнання його недійсним, а також у випадках, коли спадкоємці за заповітом відмовилися від прийняття спадщини або були усунуті від неї.

Право на спадкування виникає з моменту відкриття спадщини, тобто з часу смерті спадкодавця. Для здійснення права на спадкування за законом особа повинна [22]:

- належати до однієї з черг спадкоємців відповідно до статей 1261-1265 ЦК України;
- бути живою на момент відкриття спадщини або бути зачатою і народженою живою після її відкриття;
- не бути усуненою від спадкування згідно з нормами ст. 1224 ЦК України;
- прийняти спадщину у встановлений строк (6 місяців з моменту відкриття спадщини, ст. 1270 ЦК України).

Закон також передбачає, що спадкоємець може прийняти спадщину фактично (шляхом вступу у володіння або управління майном) або подачею заяви до нотаріуса за місцем відкриття спадщини, відповідно до ст. 1268 ЦК України [22].

Суб'єкт, який має намір реалізувати своє право на спадкування за законом, повинен звернутися до нотаріуса або уповноваженої особи із заявою про

прийняття спадщини або про видачу свідоцтва про право на спадщину. Заява подається в письмовій формі, особисто або через представника.

Як зазначає В.В. Луць, «процедура спадкування за законом за своєю суттю поєднує елементи диспозитивності та суворого формалізму, що дозволяє забезпечити правову визначеність та уникнути спорів» [7, с. 312]. У разі, якщо спадкоємець не прийняв спадщину у визначений строк і не довів поважності причин пропуску, він втрачає це право (ст. 1272 ЦК України) [22].

У судовій практиці нерідко виникають спори, пов'язані із доведенням фактичного прийняття спадщини або правами спадкоємців різних черг. Наприклад, у справі № 523/16434/18 (постанова Верховного Суду від 16.03.2021) розглядався спір про визнання особи такою, що фактично прийняла спадщину. Суд зазначив: «саме по собі проживання з померлим не є доказом прийняття спадщини, однак сукупність дій, таких як оплата комунальних послуг, утримання майна, є підтвердженням волі на прийняття спадкового майна» [12].

Висновки до розділу 2

Досліджено систему черговості спадкування, що охоплює п'ять основних черг спадкоємців, а також випадки їх зміщення відповідно до фактичних сімейних обставин. Також проаналізовано підстави усунення від спадкування за законом, які мають імперативний характер і спрямовані на недопущення порушення морально-етичних засад у сфері спадкових відносин. Окремо розглянуто особливості реалізації права на спадкування через нотаріальні та судові процедури, які, хоча й детально врегульовані законодавством, все ж викликають складнощі у практичній площині.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

Попри наявність в Україні розвинутого нормативного регулювання спадкування за законом, практика його застосування виявляє низку серйозних проблем, які ускладнюють ефективну реалізацію спадкових прав громадян.

Однією з актуальних проблем спадкового права в Україні є ускладнений порядок прийняття спадщини, який нерідко не відповідає реаліям соціального життя та потребує адаптації до сучасних умов. Відповідно до ч. 1 ст. 1268 Цивільного кодексу України, спадкоємець зобов'язаний подати заяву про прийняття спадщини у шестимісячний строк з дня відкриття спадщини [22]. Однак на практиці трапляються випадки, коли спадкоємці не мають змоги дотриматись цього строку з об'єктивних причин, зокрема через правову необізнаність, соціальну вразливість або відсутність інформації про факт смерті спадкодавця.

Варто звернути увагу на правову позицію, висловлену Верховним Судом у постанові № 459/295/16-ц від 13 грудня 2018 року у справі за позовом ОСОБА_4 до ОСОБА_5 про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини [10]. У цій справі суди встановили, що позивач, який є спадкоємцем за законом, не подав заяву у встановлений строк, оскільки мешкає за кордоном, рідко контактував із спадкодавцем та не був обізнаний про його смерть. При цьому суди повинні враховувати, чи були причини пропуску строку пов'язані з об'єктивними, істотними та непереборними обставинами, які унеможливили своєчасне подання заяви.

Проте, як зазначено в даній постанові Верховного Суду, факт проживання спадкоємця за межами України та необізнаність про смерть спадкодавця не визнаються такими, що є достатньо поважними для поновлення строку. Суд дійшов висновку, що відсутність інформації про смерть брата, а також твердження про те, що відповідач надала нотаріусу недостовірну адресу

проживання позивача, не є перешкодами, пов'язаними з об'єктивними, непереборними труднощами, які б виправдовували недотримання строку.

Зазначений правовий підхід є послідовним у судовій практиці, що підтверджується й раніше висловленими правовими висновками Верховного Суду України, зокрема у постановках: від 26 вересня 2012 року у справі № 6-85цс12 [15]; від 4 листопада 2015 року у справі № 6-1486цс15 [16].

Із вищевикладеного випливає ще одна важлива проблема - пропуск строків для прийняття спадщини та неоднозначність тлумачення фактичного прийняття спадщини.

У науковій літературі звертається увага на те, що в Україні існує значна прогалина в інформуванні громадян щодо механізмів спадкування, що, у свою чергу, призводить до масового порушення строків, встановлених для прийняття спадщини. Особливо гостро ця проблема проявляється у сільській місцевості, де доступ до правової інформації часто обмежений. Окрім того, на думку дослідників, нагальною є потреба у чіткому нормативному закріпленні випадків фактичного прийняття спадщини, що дозволило б зменшити кількість судових спорів у цій сфері.

Непроінформованість спадкоємця з боку посадових осіб органу місцевого самоврядування щодо обмежень у їхніх повноваженнях щодо оформлення спадкових прав може створити об'єктивні труднощі, що унеможливають своєчасне вчинення необхідних дій для прийняття спадщини. Так, 13 грудня 2018 року Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду розглянув справу за позовом ОСОБА_4 до Веприцької сільської ради Гадяцького району Полтавської області про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини [11].

У даній справі суди встановили, що позивач є спадкоємцем за заповітом, однак пропустив шестимісячний строк подання заяви, внаслідок чого йому було відмовлено у видачі свідоцтва про право на спадщину. При цьому позивач звернувся із заявою про прийняття спадщини до секретаря Веприцької сільської ради, який посвідчив її, однак не повідомив про відсутність у нього права на

відкриття спадщини через невідповідність кваліфікаційним вимогам та відсутність доступу до Спадкового реєстру.

Крім того, під час оформлення заяви спадкоємцю було роз'яснено окремі положення Цивільного кодексу України (зокрема, статті 1223, 1231, 1232, 1268, 1281, 1282, 1297), однак без чіткого зазначення на необхідність звернення саме до нотаріуса. Внаслідок цього позивач був переконаний у тому, що вчинив усі необхідні дії для прийняття спадщини.

Незважаючи на вказані обставини, Верховний Суд постановою від 13 грудня 2018 року залишив касаційну скаргу ОСОБА_7 без задоволення, а рішення Апеляційного суду Полтавської області від 26 липня 2017 року - без змін.

У контексті неоднозначності тлумачення поняття фактичного прийняття спадщини варто звернути увагу на судову практику, яка свідчить про гнучкий підхід судів до оцінки поведінки спадкоємців. Так, у постанові Верховного Суду від 21 вересня 2020 року у справі № 130/2517/18 [13] зазначено, що необізнаність спадкоємця про наявність заповіту, а також недобросовісна поведінка інших спадкоємців та нотаріуса, які не повідомили його про існування заповіту та про його спадкові права, є підставами для надання спадкоємцю додаткового строку для прийняття спадщини.

Таким чином, суди визнають, що в окремих випадках поведінка інших учасників спадкового процесу, зокрема неналежне інформування чи умисне приховування інформації, може об'єктивно перешкоджати своєчасному вчиненню спадкоємцем необхідних дій, що виправдовує надання йому додаткового строку відповідно до положень частини третьої статті 1272 ЦК України [22].

Соціально-демографічні трансформації, зокрема масова міграція населення, внутрішнє переміщення осіб, спричинене збройним конфліктом на території України, істотно ускладнили реалізацію спадкових прав. У багатьох випадках спадкоємці вимушені перебувати за межами України, що унеможливлює своєчасне вчинення ними юридично значимих дій, зокрема

подання заяви про прийняття спадщини у встановлений законом строк. Така ситуація створює ризики порушення майнових прав громадян та може призвести до втрати спадкового майна.

У цьому контексті особливої актуальності набуває необхідність адаптації спадкового законодавства до сучасних викликів. Зокрема, у доповіді Ради Європи акцентується на тому, що: «Україна потребує реформ у сфері спадкування, що враховують сучасні соціальні ризики та цифрові трансформації» [23].

Для усунення наведених вище проблем необхідне системне оновлення спадкового законодавства, спрямоване на його адаптацію до сучасних умов (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Перспективні напрями оновлення спадкового законодавства України

№	Напрямок удосконалення	Очікувані результати
1.	Електронна форма прийняття спадщини через Єдиний реєстр спадкових справ та систему «Дія»	Забезпечення зручного доступу до нотаріальних послуг, особливо для громадян за кордоном
2.	Удосконалення норм про фактичне прийняття спадщини	Підвищення правової визначеності, зменшення кількості спорів через неясність дій спадкоємців
3.	Диференційовані строки на прийняття спадщини	Підвищення справедливості та гнучкості процедур прийняття спадщини
4.	Безоплатна правова допомога спадкоємцям вразливих категорій	Забезпечення доступу до правосуддя соціально незахищеним групам
5.	Розвиток спадкової медіації	Зменшення навантаження на суди, пришвидшення вирішення спадкових спорів

Примітка. Побудовано автором самостійно

Таким чином, запропоновані напрями реформування спадкового законодавства є актуальними та доцільними в умовах сучасного правового та соціального розвитку України. Їх реалізація дозволить не лише усунути наявні проблеми в сфері спадкування, але й створить більш ефективну, доступну та справедливую систему регулювання спадкових відносин. Особливо важливим є впровадження цифрових інструментів та соціально орієнтованих підходів, що

відповідатимуть викликам сьогодення й сприятимуть підвищенню рівня правової культури населення.

Висновки до розділу 3

Окреслено такі ключові проблеми у сфері спадкування за законом як: складність процедури прийняття спадщини, неоднозначність трактування фактичного прийняття спадщини, а також труднощі, що виникають у зв'язку з соціальними викликами - війною, міграцією, переміщенням осіб. Проведено аналіз сучасної судової практики та запропоновано напрями вдосконалення законодавства, серед яких - запровадження електронної форми прийняття спадщини, гнучке регулювання строків, удосконалення медіації та більш ефективне врегулювання спадкування часток у спільній власності.

Законодавство України у сфері спадкування за законом подальшого реформування, яке має базуватися на принципах гуманізації, цифровізації правової системи, соціальної справедливості та гармонізації з європейськими стандартами. Формальний підхід до прийняття спадщини, правова необізнаність спадкоємців, а також недосконалість механізмів підтвердження факту прийняття спадщини спричиняють велику кількість судових спорів. Перспективи удосконалення пов'язані з цифровізацією нотаріальної системи, гуманізацією строків та процедур, а також запозиченням кращих практик країн ЄС.

ВИСНОВКИ

Отже, інститут спадкування за законом є важливою складовою цивільного права, яка забезпечує правовий механізм передачі майна та зобов'язань померлого у разі відсутності дійсного заповіту. Така форма спадкування базується на принципах родинної солідарності, соціальної справедливості та передбачуваності правовідносин, що виникають після смерті особи. Виявлено, що чинне законодавство визначає чітку систему черговості спадкоємців, яка забезпечує захист інтересів найближчих родичів спадкодавця та водночас гарантує юридичну визначеність.

Принципи, що лежать в основі спадкування за законом, дозволяють забезпечити рівність осіб однієї черги, дотримання родинних зв'язків та чітке регулювання правонаступництва у майнових правовідносинах. Разом з тим, відсутність законодавчого визначення поняття спадкування за законом викликає певні труднощі в правозастосовній практиці, що, на думку багатьох науковців, потребує доопрацювання і систематизації на нормативному рівні. Загалом, спадкування за законом виконує функцію, коли особа не скористалася своїм правом на розпорядження майном шляхом складання заповіту, і таким чином гарантує справедливе врегулювання спадкових правовідносин відповідно до суспільно визнаних моральних орієнтирів та правових норм.

В тому числі, у результаті аналізу суб'єктного складу та порядку спадкування за законом встановлено, що національне законодавство побудоване на принципах «родинної спорідненості», соціальної справедливості та юридичної визначеності. Право на спадкування за законом виникає у визначеного кола фізичних осіб у разі відсутності, недійсності заповіту або неприйняття спадщини іншими спадкоємцями. Основу спадкування за законом становлять фізичні особи, пов'язані зі спадкодавцем кровною спорідненістю або соціально-фактичними обставинами.

Визначення черговості спадкоємців є чітко структурованим і спрямованим на забезпечення справедливого розподілу майна відповідно до ступеня близькості з померлим. Законодавець передбачив п'ять черг спадкоємців,

причому особи наступних черг можуть бути покликані до спадкування лише за відсутності чи усунення попередніх. Важливим аспектом є визнання права на спадщину не лише кровних родичів, але й утриманців та осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю, що свідчить про гуманізацію сучасного спадкового права.

У ході дослідження проблемних аспектів спадкування за законом в Україні встановлено, що, попри наявність розвиненої нормативної бази, існують суттєві труднощі в реалізації спадкових прав на практиці. Основними чинниками, які перешкоджають ефективному здійсненню спадкування, є складність процедури прийняття спадщини, правова необізнаність громадян, обмежений доступ до правової інформації в окремих регіонах, а також недосконалість механізмів інформування та правової допомоги спадкоємцям.

Особливої уваги заслуговує проблема дотримання строків прийняття спадщини. Судова практика демонструє неоднозначність у підходах до визначення поважності причин пропуску строку, а також відсутність чіткого нормативного врегулювання фактичного прийняття спадщини. У свою чергу це призводить до численних судових спорів та правової невизначеності.

Окрему проблему становить узгодженість дій органів місцевого самоврядування, які не завжди мають належну компетенцію у сфері спадкування, що може спричиняти хибне розуміння спадкоємцями своїх обов'язків і прав.

Соціальні трансформації, включаючи масову міграцію, збройний конфлікт і зростання цифровізації, потребують модернізації чинного спадкового законодавства. У зв'язку з цим актуальними є пропозиції щодо запровадження електронної форми прийняття спадщини, удосконалення положень про фактичне прийняття, запровадження диференційованих строків, посилення системи безоплатної правової допомоги та розвитку спадкової медіації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буроменський М.В. Цивільне право України: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2021. 320 с. URL: <http://ir.nusta.edu.ua/jspui/handle/doc/3012> (дата звернення: 16.04.2025)
2. Гончарова А. В. Судовий порядок встановлення прав на спадкування та їх позбавлення. 2021. URL: <https://elar.navs.edu.ua/items/a3460e3e-805a-40f8-8848-af4b5d4e880a> (дата звернення: 16.04.2025)
3. Єрмоленко І.В. Сучасні підходи до регулювання спадкування за законом: монографія. Харків: Право, 2021. 188 с.
4. Жилінкова І.О. Цивільне право України. Особлива частина: навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2020. 392 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2020/Zhilinkova_T1.pdf (дата звернення: 16.04.2025)
5. Заїка, Ю. О. (2023). Зміна черговості спадкування за законом як вияв соціальної справедливості. Серія: Право, (25), 101-107.
6. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 13.04.2025)
7. Луць В.В. Цивільне право України. Академічний курс. Том II. – Київ: Алерта, 2021. 620 с.
8. Михайлів М. Проблеми у сфері правового регулювання спадкування за законом: цивільно-правові аспекти. *Юридичний вісник*, 2020/5. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45632fa7-7e6e-4382-b883-c11cb9073fca/content> (дата звернення: 13.04.2025)
9. Оксанюк Н.М. Класифікація принципів спадкування. *Часопис Київського університету права*. № 4, 2014. С. 151-155.
10. Постанова Верховного Суду від 13 грудня 2018 року у справі No 459/295/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78589231> (дата звернення: 17.04.2025).

- 11.Постанова Верховного Суду від 13 грудня 2018 року у справі № 526/223/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78529116> (дата звернення: 17.04.2025).
- 12.Постанова Верховного Суду від 16.03.2021 у справі № 523/16434/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95783731> (дата звернення: 10.04.2025)
- 13.Постанова Верховного Суду від 21 вересня 2020 року у справі № 130/2517/18. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91680615> (дата звернення: 09.04.2025)
- 14.Постанова Верховного Суду від 21.06.2021 у справі № 761/31013/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98015899> (дата звернення: 16.04.2025)
- 15.Постанова Верховного Суду України від 26 вересня 2012 року у справі № 6-85цс12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26347528> (дата звернення: 10.04.2025)
- 16.Постанова Верховного Суду України від 4 листопада 2015 року у справі № 6-1486цс15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53241368> (дата звернення: 16.04.2025)
- 17.Сімейний кодекс : Закон від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної ради України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 04.04.2025)
- 18.Спадкове право : навчально-методичний посібник / Є. О. Харитонов, І. В. Давидова, О. І. Сафончик та ін.; за ред. Є. О. Харитонova, О. І. Сафончик, О. І. Цибульської. Одеса : Фенікс, 2019. 80 с.
- 19.Спадкове право: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / кол. авт. ; кер.авт. кол, канд. юрид. наук, доц. Нестерцова-Собакарь О.В. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр.справ. 2017. 164 с.
- 20.Спадкування за законом: що варто знати? URL: <https://www.idealistlaw.com/korisno-znati/spadkuvannya-za-zakonom/> (дата звернення: 15.04.2025)
- 21.Сутність спадкування за законом Постанова КІС ВС від 20.06.2018 у справі № 643/1216/15-ц. URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Krat_2022_08_17.pdf (дата звернення: 14.04.2025)

22.Цивільний кодекс України : Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n5915> (дата звернення: 14.04.2025)

23.Council of Europe. Access to Inheritance Rights in Conflict-Affected Regions – Ukraine 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/kyiv/news/-/asset_publisher/9f08bhmkkfcL/content (дата звернення: 15.04.2025)